СЛУГИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ У МІСТАХ ГЕТЬМАНЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ 1765-1766 рр.)

Ю. С. Безсмертна

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

jbezsmertna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4182-5490>

Ключові слова: Румянцевський опис, «служитель», соціо-професійна група, заробітна плата, нефінансові компенсації.

Стаття присвячена аналізу «служителів» активного віку у домогосподарствах полкових міст Полтави та Ніжина. На основі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. підраховано кількість слуг відповідного віку обох статей. Особливої уваги заслуговує питання про заробітну плату слуг. Зважаючи на те, що частина з них, окрім грошей, отримували їжу й одяг, а дехто працював лише за харчі, порівняння рівня доходів різних осіб ускладнюється. Тож у статті проаналізовано оплату праці міських слуг та її залежність від віку, статі, територіального та соціального походження слуг, соціальної приналежності господаря двору, а також частково міграцію, здоров'я, рівень освіченості.

MIDDLE-AGED SERVANTS IN THE CITIES OF THE HETMANSHCHYNA (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE RUMYANTSEV DESCRIPTION OF 1765-1766)

Y. Bezsmertna

Key words: Rumyantsev's description, servants, socio-professional group, salary, non-financial compensations.

The article is devoted to the analysis of active age servants in the households of the regimental cities of Poltava and Nizhyn. Based on the General Description of the Left Bank of Ukraine in 1765–1769, the number of servants of the corresponding age of both sexes was calculated. The issue of salaries of servants deserves special attention. Given that some of them received food and clothing in addition to money, and some worked only for food, it is difficult to compare the income levels of different people. Therefore, the article analyzes the remuneration of city servants and its dependence on age, sex, territorial and social origin of servants, social affiliation of the owner of the yard, as well as partially migration, health, level of education.

Differentiation of the urban community, belonging of its members to social groups, property status, professional occupations, availability of land or other additional resources significantly affected the conditions of employment in a particular household. Households had different levels of work and consumption needs, which largely depended on the family life cycle. Therefore, changes in household conditions affected the number of servants in the home and their working conditions: some decided to hire minors because they were cheaper to maintain, and sometimes only to provide clothing and food, others needed professionals who could help with craft, etc.

We observe large differences in the wages of domestic servants, social status and working conditions. It is difficult to clearly identify the factors that determine these differences in pay: skill and experience played an important role (as predicted by the theory of human capital), but the personal characteristics of the servant (legal status, age, gender, origin) were also fundamental. Probably the individual decisions of employers also played a role.

Of course, there was a traditional division into women's and men's work. Obviously, the division of labor also took place by age. Unfortunately, no documentary information about this has been preserved. We can only draw indirect conclusions on the basis of the salary specified in the source for servants of different ages.

Серед праць з історії Гетьманщини можна знайти численні дослідження про економічне та соціальне становища різних груп: аристократії, козацтва, міщан, селян, духовенства та інших. Однак згадки про ще одну, соціо-професійну групу – слуг, досить поодинокі. Зрештою, дослідники зазвичай згадують про існування слуг лише опосередковано, в контексті загальних соціальних процесів. Це означає, що на сьогодні українська історіографія знає дуже мало про людей, які були не лише важливою частиною ранньомодерного суспільства, але й відігравали важливу роль у його функціонуванні.

Зауважу, що існування у середовищі міщан Гетьманщини значного прошарку «служителів» – фактично домашніх слуг, – досі викликали зацікавленість лише в кількох вітчизняних дослідників. Питанням людського капіталу та доходів слуг цікавився соціолог Тимофій Брік¹. Проміжні групи населення (у тому числі слуг) проаналізував Юрій Волошин у своїй праці з «неполітичної» історії козацької Полтави², у якій докладно описано життя усіх мешканців міста. Його авторству належать й кілька спеціальних розвідок, присвячених безпосередньо слугам³. Піднімалися й теоретичні питання про відповідність реаліям Гетьманщини європейських понять про службу⁴. Серед останніх здобутків у цій царині – цікавий розділ про дитячу працю, у тому числі й найману, у монографії Ігоря Сердюка⁵.

¹ Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij-brik>. T. Income and occupational inequalities in Premodern Ukraine: Cossacks, Peasants, and Unmarried girls. *Forum for Ukrainian Studies*. URL: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofij-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.

² Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.

³ Волошин Ю. «Служителі» і «робітники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI-XVIII ст.* Київ - Краків: LAURUS - Historia Iagiellonica, 2015. С. 391-402. Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760-1770s. *Journal of Family History*. 2017. № 42, 4 (October). pp. 369-380.

⁴ Безсмертна Ю. С. «Служителі» й «робітники» в облікових джерелах гетьманщини XVIII ст.: проблема термінології. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету (НП ІФ ЗНУ)*. 2015. № 44, том 1. С. 52-56. Безсмертна Ю. Life-cycle servants: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст. *Емінак*. 2017. №1. С. 28-33.

⁵ Сердюк І. Дитяча праця. *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: К.І.С., 2018. С. 299-340.

Безумовно, головним джерелом, завдяки якому стало можливим зробити відповідні підрахунки, стали переписні книги м. Полтави та м. Ніжина, створені у 1765–1769 рр., у ході проведення Румянцевського опису Малоросії. Обидва документи були опубліковані, що набагато спрощує доступ до нього дослідників⁶.

На основі Румянцевського опису вже було проведено численні дослідження економіки міст, топографії, демографічних характеристик населення тощо, однак джерело містить ще багато чого цікавого. Зокрема, у третині домогосподарств Полтави перепис згадує «служителів» і «робітників»⁷. Ці особи записані окремо від членів родини: «у него (нее, них) служанок и работницъ (служителей и работников) ...», або «во услужении ...», однак щодо них теж указана докладна інформація: ім'я, стать, вік, стан здоров'я, сімейний та соціальний статус, місце походження. Та, найцікавіше, збереглися свідчення про рівень заробітної плати слуг.

Як видно з описів у цій ролі виступали представники різних вікових категорій, але переважну частину становили особи середнього, активного віку – від 15 до 60 років. Оскільки жанр статті має свої межі, тож метою даного дослідження є з'ясування особливостей служби осіб саме цієї вікової групи. На даних з двох полкових міст – Полтави та Ніжина дослідимо: оплату праці та її залежність від віку, статі, територіальне та соціальне походження слуг, соціальну приналежності господаря двору, а також частково міграцію, здоров'я й рівень освіченості.

Диференціація міської спільноти, приналежність її членів до соціальних груп, майнове становище, професійні заняття, наявність земельних чи інших додаткових ресурсів суттєво впливали на умови найму «служителів» у тому чи іншому домогосподарстві. Господарства мали різні об'єми праці та потреби споживання, які, значною мірою, залежали й від життєвого циклу сім'ї.⁸ Тож

⁶ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. К.: Наш час, 2012. 576 с. Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. К., 2008. 212 с.

⁷ Безсмертна Ю. Служителі в домогосподарствах мешканців Полтави в 60-70-х роках XVIII ст. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 80-92.

⁸ Життєвий цикл розвитку сім'ї визначається об'єктивними подіями (народження, смерть) і здійснюється в контексті вікових змін всіх членів сім'ї. Віково-психологічні зміни, що стосуються особистості кожного члена сім'ї, корінним чином

зміна умов на рівні домогосподарств впливала на кількість «служителів» у домі та умови їх праці: хтось вирішував найняти малолітніх працівників, бо їх утримання обходилося дешевше, а інколи полягало лише в забезпеченні одягом та харчами, інший потребував професійних працівників, які могли допомогти з ремеслом тощо.

Дослідник Поділля Опанас Неселовський вважав, що для допомоги з хатнім господарством запрошували найминок, а коли воно «надвірне» або потребувало значної фізичної сили – наймитів⁹. Хоча ситуація навряд була настільки однозначною. Звісно, існував традиційний розподіл на жіночу й чоловічу працю. Наприклад, до жіночих завдань, окрім хатньої роботи, включають молочне господарство, утримання птиці, овочівництво, пивоваріння, прополку та збирання урожаю тощо¹⁰. Очевидно, розподіл праці відбувався також і за віком. На жаль, документальних відомостей про

це не збереглося. Можемо зробити лише опосередковані висновки на основі вказаної в джерелі заробітної плати для слуг різного віку.

Загалом, саме особи активного віку становили абсолютну більшість серед населення міст Гетьманщини¹¹. Найбільша частка «служителів» Полтави та Ніжина також знаходилась у цій віковій категорії – 75,59 % та 62,78 % відповідно¹². Подібна ж ситуація спостерігалася і в селах Полтавського полку – 67,5 % (див. таблицю 1). Проте у п'ятирічних вікових групах значних розбіжностей у статеві-віковій структурі не простежується. Єдині суттєві відхилення стосуються міст та вікових груп 15-19 та 20-24 роки. У Ніжині ці коливання найсуттєвіші: перевага чоловіків більш ніж на 5%. У Полтаві вона знаходилась у межах 3-4%. В усіх інших групах спостерігаємо поступове пропорційне зменшення кількості слуг обох статей з віком.

Таблиця 1.

Порівняння кількості слуг активного віку в Полтаві, Ніжині та селах Полтавського полку.

Вік	Кількість слуг у Полтаві						Кількість слуг у Ніжині						у селах Полтавського полку					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (1274)	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (309)	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (603)
15-19	200	20,77	159	16,51	359	28,18	47	24,23	57	29,38	104	33,66	52	12,78	47	11,55	99	16,42
20-24	84	8,72	121	12,56	205	16,09	11	5,67	21	10,82	32	10,36	48	11,79	51	12,53	99	16,42
25-29	57	5,92	63	6,54	120	9,42	8	4,12	15	7,73	23	7,44	25	6,14	31	7,62	56	9,29
30-34	50	5,19	48	4,98	98	7,69	10	5,15	4	2,06	14	4,53	29	7,13	19	4,67	48	7,96
35-39	21	2,18	18	1,87	39	3,06	2	1,03	3	1,55	5	1,62	19	4,67	12	2,95	31	5,14
40-44	33	3,43	27	2,80	60	4,71	8	4,12	4	2,06	12	3,88	11	2,70	13	3,19	24	3,98
45-49	8	0,83	11	1,14	19	1,49		0,00	1	0,52	1	0,32	8	1,97	10	2,46	18	2,99
50-54	23	2,39	9	0,93	32	2,51		0,00	1	0,52	1	0,32	6	1,47	15	3,69	21	3,48
55-59	4	0,42	2	0,21	6	0,47		0,00	1	0,52	1	0,32	1	0,25	3	0,74	4	0,66
60-64	19	1,97	6	0,62	25	1,96	1	0,52		0,00	1	0,32	4	0,98	3	0,74	7	1,16
Усього	499	51,82	464	48,18	963	75,59	87	44,85	107	55,15	194	62,78	203	49,88	204	50,12	407	67,50

Пораховано за: [5, 9, 11].

перетворюють життя останньої: змінюються система потреб і мотивів особистості, способи її поведінки і діяльності, соціальний статус членів сім'ї, а отже, стиль спілкування і характер функціонування сім'ї в цілому.

⁹ Неселовський О. Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст. (Матеріали до історії економіки Поділля). *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*. 1927. № 2. С. 1 – 38. С. 1.

¹⁰ Holmes J. Domestic service in Yorkshire 1650-1780. University of York, 1989. 380 p. P. 86.

Подібні відхилення у вищезазначених вікових групах можна пояснити міграцією: у Полтаву, наприклад, приходило більше дівчат віком 15-19 років, до Ніжина більше чоловіків від 15 до 24 ро-

¹¹ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: АСМІ, 2011. 304 с. С. 134.

¹² Підрахунки власні

Маємо можливість співвіднести вік та походження слуг-чоловіків. Тож у віковій групі 15-19 років у переписі Полтави записано 28 німецьких хлопців (17,6 %). Серед 20-24 річних було 59 осіб (48,76 %), які не належали до Полтавського полку. У віці 25-29 років записано 36 німецьких (57,14 %). У віковій групі 30-34 роки з інших полків прийшли 29 чоловіків (60,41 %). Справді, зі збільшенням віку відсоток німецьких серед слуг

збільшується, хоча загальна їх кількість зменшується. Імовірно, місцеві швидше влаштовували особисте життя й обзаводилися власним господарством. Ще одним поясненням може виступити те, що старші особи мали більше можливостей та життєвого досвіду для далеких переходів. До того ж з віком наймити, імовірно, здобували певну спеціалізацію, досвід і вміння, за що отримували вищу платню. Зазначу, що загалом у складі населення міст Переяслава, Ніжина й Стародуба теж спостерігалось значне відхилення в групі 15-19 років, яке Ігор Сердюк пояснив трудовою міграцією¹⁵.

Ще одним досить складним для вивчення питанням є визначення розміру заробітної плати, яку отримували слуги. Зважаючи на те, що частина з них, окрім грошей, отримували їжу й одяг, а дехто працював лише за харчі, порівняння рівня доходів різних осіб ускладнюється. Юрій Волошин, наприклад, дослідив, що основна маса полтавських служниць (56,1%) заробляла в межах 1-3 рублів, чоловіки ж отримували платню від 2 до 7 рублів. Середня платня жінок становила 1 руб. 62 коп., а для чоловіків – 4 руб. 10 коп.¹⁶

Таблиця 2.

Оплата праці слуг-жінок активного віку Полтави.

Вік	Оплата за рік																				
	0	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,2	1,4	1,5	1,6	1,8	2	2,4	2,5	3	4	5	Усього
15	10			1	4	2	2	1	16	2		3		1	5						47
16	12	1				1	3		7	5	2	4	3	1	8				3		50
17	2			1			1		4	4		3			6				2		23
18	11		1	1	1				8	9	5	11	2	1	24			1			75
19	1											1									2
20	15						3		4	3	1	8	4		25	1	5	2	1		72
22	1										1	1			3				1	1	8
23																		1			1
24															2						2
25	6								2	1		3			19	2	1	7	2	1	44
26	1										1	1									3
28	2													1	2						5
30	13			1					2			7	1		16		2	1			43
32																			1		1
35	5											2			7			1	1		16
36																		1			1
40	11								1			4			7		1	3	1		28
44															1						1
45	4														2						6
46															1						1
50	12								1						6				1		20
52	1																				1
55	2																1				3
56	1																				1
60	14											2		1	1			1			19
Усього	124	1	1	4	5	3	9	1	45	24	10	50	10	5	135	3	10	18	13	2	473

Пораховано за: [9].

¹³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. С. 123-126.

¹⁴ Там само. С. 124.

¹⁵ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. С. 135.

¹⁶ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. С. 128.

Розглянемо докладніше, якою була ситуація з оплатою серед слуг віком 15-64 років та які чинники впливали на її розмір.

У Полтаві, серед жінок цього віку, найбільше – 135 осіб (27 % від тих, які отримували платню) було тих, які заробляли по 2 рублі на рік. Майже однакова кількість служниць – 50 (10 %) та 45 (9 %) отримували 1,5 та 1 руб. відповідно. Ще 18 жінок заробляли по 3 рублі, 13 служниць – 4 рублі, і лише 2 – по 5 рублів (див. таблицю 2). При цьому 124 особи не отримували грошової винагороди взагалі. Серед них 97 жінок були на утриманні – «взята на пропитаніє», 20 осіб працювали разом із сім'єю, тому оплата вказувалася на усіх разом, а жінки додатково отримували їжу і одяг (17 осіб), або лише їжу (3 випадки).

Перевіримо залежність рівня оплати від віку «работників» за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона (позначають «r»)¹⁷. Обраховується за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\sum(x-\bar{x})(y-\bar{y})}{\sqrt{\sum(x-\bar{x})^2}},^{18} \text{ де}$$

r – коефіцієнт кореляції;

x – масив незалежних даних (у нашому випадку, кількість членів родини роботодавця);

y – масив залежних даних (кількість слуг у домогосподарстві);

Як правило, якщо абсолютне значення коефіцієнта перевищує 0,3, то можна вести мову про помірний лінійний зв'язок між ознаками, а якщо перевищує 0,8 – про дуже тісний зв'язок між ознаками.

Коефіцієнт кореляції Пірсона для залежності оплати від віку серед слуг-жінок = 0,218461457, що означає низьку залежність між змінними.

Найменше – 30 копійок на рік, отримувала «работница» Гапка 16 років, яка служила в обійсті коваля Івана Кибальника¹⁹. У дворі полтавського війта Петра Черниша мешкала «служительница» вдова Явдоха 22 років, яка заробляла аж 5 рублів²⁰. Хоча логіку оплати зрозуміти важко, адже в тому ж дворі наймалися Іван Ємченко 25 років за 4,5 рублі, Герасим Голованенко 22 років за 5 рублів та Аврам Соколовський 17 років і Степан Зубенко (вік не вказано), які знаходились на утриманні.

Схожа ситуація й у дворі райці полтавського магістрату Григорія Паскевича, де наймалася «женка» Марія 25 років, яка теж отримувала 5 рублів. У цьому дворі записаний чисельний штат слуг: Матвій Тетеренко 21 р. (10 рублів), Омелян Пашенко 35 років (4 рублі), удова Ганна 30 років (2 рублі), «девки» Наталія 15 років та Матрона 8 років (на утриманні)²¹. Матвій був молодшим за Омеляна й при цьому отримував удвоє більше, обоє записані козаками синами, єдина суттєва відмінність: Тетеренко походив із Лубенського полку, а Пашенко був місцевим, із с. Диканьки. Так само й щодо жінок, удова була старша за Марію на 5 років, а отримувала наполовину менше. Тимофій Брік з цього приводу зауважував, що заробітна плата слуг у Полтаві в другій половині XVIII ст. збільшувалася з віком до 29 років, після цього відбувалися стагнація та падіння доходів²². Хоча навряд подібні розбіжності з оплатою можна пояснити лише віком.

Виходячи із даних, зображених у таблиці 2, серед жінок не простежується чітке падіння прибутків із віком, однак збільшується їх кількість на утриманні (взагалі не отримували коштів). Починаючи з 30 років, 63 особи (44,68 % із 141 жінки на службі відповідного віку) отримували за роботу лише харчі й одяг. До 30 років таких було 61 (18,37 % із 332 жінок віком 15-30 років на службі). Тимофій Брік також помітив, що молоді незаміжні жінки часто не отримували фінансової компенсації. Він припускає, що на заробітки міг інколи впливати й перерозподіл праці у дворі. Цілком можливо, що вік слуг корелювався із розподілом домашньої праці. Молодші та старші слуги мали виконувати роботу різних типів і саме тому отримували різні доходи. «Догляд за дітьми міг бути завданням, яке оплачувалося менше. Очевидно, що слуги, які виконували такі обов'язки, частіше отримували нефінансові компенсації»²³. Однак інформація про розподіл обов'язків між слугами практично відсутня, а ті обмовки, які зустрічаються, наприклад, у судових справах, потребують окремого докладного дослідження.

Серед жінок, які отримували 4 рублі на рік, записана й 50-літня «женка» Тетяна, яка служила у дворі цехового кравця Семена Швачки. Вона за відсутності інших дорослих жінок, ймовірно, вела усе господарство, тому й отримувала досить

¹⁷ В статистиці показник кореляції (лінійної залежності) між двома змінними X та Y, який набуває значень від -1 до +1 включно. Він широко використовується для вимірювання ступеня лінійної залежності між двома змінними.

¹⁸ Для підрахунків використана статистична функція PEARSON в Microsoft Excel.

¹⁹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 399.

²⁰ Там само. С. 293.

²¹ Там само. С. 136.

²² Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. Historians.in.ua. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>

²³ Там само.

високу грошову винагороду, хоча й нижчу ніж чоловіки²⁴. Господар також наймав 9 чоловіків та 16-літню дівчину Василю, яка взагалі платні не отримувала. У дворі було 5 малолітніх дітей, які, скоріше за все, знаходились під опікою Василю.

Так само – 4 рублі – заробляла й 40-річна вдова Ганна, яка служила в полтавського посполитого Юхима Федорова. Він, очевидно, був золотарем, адже мав двох учнів взятих «на изучение золотарському майстерству беззаплати»²⁵. Ганна була єдиною жінкою, записаною у господарстві, тож, мабуть, виконувала всю жіночу роботу. Таку ж суму платили ще кілька господарів. По 4 рублі заробляли також 35-річна «женка» Марія²⁶, 32-річна вдова Тетяна²⁷, 25-річна вдова Дарія²⁸, «женка» Матрона²⁹ та 22-річна вдова Маря³⁰. Так же платили й шістьом дівчатам віком 16-20 років. Серед жінок, які отримували по 3 рублі, 60-річна вдова Олена³¹, та шестеро вдів 30-40-років (одна із них навіть мала дитину). Так ж суму заробляли п'ятеро 25-річних удів, теж 25-річні «женка» й «девка», кілька удів 20, 23 років, а також дівчата 18 та 20 років.

Тож твердження Тимофія Бріка про те, що «заміжні жінки мали кращі доходи, ніж удови й дівки», треба сприймати з обережністю, адже, як бачимо вище, при виборі рівня оплати роботодавцем явно враховувалися якісь інші умови, окрім віку й сімейного статусу, які ми не можемо прослідкувати за даними перепису. Можна припустити, що певну роль відіграв соціальний статус роботодавця та його фінансове становище, адже серед тих, хто платив по 4 рублі на рік, сім представників козацької старшини, купець, цеховий ремісник, двоє посполитих та вдова, піддана полтавського полковника Андрія Горленка. Серед роботодавців, які платили по 3 рублі на рік, двоє представників духовенства, дев'ятеро представників козацької старшини (із них троє бунчукових, один військовий та двоє значкових товаришів, городовий та два сотенних отамани), троє міських урядовців, двоє купців, двоє цехових ремісників. Тож, здається, соціальний статус і майновий стан так само впливали на розмір оплати слуг.

²⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 224.

²⁵ Там само. С. 182.

²⁶ Там само. С. 79.

²⁷ Там само. С. 80.

²⁸ Там само. С. 80.

²⁹ Там само. С. 189.

³⁰ Там само. С. 121.

³¹ Там само. С. 156.

Щодо чоловіків, то дослідники однозначно вказують на притаманний «домодерному маскулінному суспільству дисбаланс – чоловікам, зазвичай, платили більше, ніж жінкам»³². До того ж, «у середньому, чоловіки козацького походження мали найвищі зарплати»³³. Загалом, шкала оплати праці чоловіків була набагато ширшою, ніж у жінок. Щоправда, 28 молодих хлопців – 7,69%, не отримували грошової винагороди взагалі (див. таблицю 3). Деякі з них були «на пропитанні», як наприклад, у дворі цехового чоботаря Федора Медведя³⁴. А у дворі військового товариша Данила Терентенка жили Андрій Багалієв 25 років, його дружина Дарія та Іван Чернявський 13 років. Далі в документі записано «оба купленные имъ з великоросійскихъ»³⁵. У тому ж дворі нижче записані дівчата Горпина 22 років та Явдоха 18 років, теж куплені в Росії кріпачки. Окрім них, у Терентенка служили 30-річна вдова Маря, «женка» Параска та 17-річна дівчина Гапка. У будь-якому разі, усі у дворі знаходились на утриманні, окрім Параски, яка заробляла 2 рублі на рік.

Зауважу, що кріпацтво в цей час іще не набуло поширення в Гетьманщині³⁶, тож у документі такі особи позначені «из великоросіянъ»³⁷. Серед слуг, окрім вищезгаданого Андрія Багалієва, зустрічаємо 8 жінок-кріпачок віком від 16 до 40 років, які жили «на пропитанні». Іще 5 «великоросійських» за походженням наймитів отримували надзвичайно велику заробітну плату. Усі вони мешкали у дворі калужського купця Степана Момонтова. «У него работниковъ и работницъ изъ великоросійскихъ»: Іван Прокопов (27 років) заробляв 50 рублів, Іван (25 років) наймався за 20 рублів, Олександр Сизарєв (28 років) отримував 15 рублів як і Афанасій Зулідов (30 років), Осип

³² Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. С. 127.

³³ Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>

³⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 206.

³⁵ Там само. С. 114.

³⁶ На Лівобережжі й Слобожанщині кріпацтво офіційно відновлюється за указом Катерини II від 3 травня 1783 р. Хоча, політика обмеження вільних переходів проводилася й раніше. Так, 22 квітня (3 травня) 1760 р. на прохання старшини гетьман К.Розумовський видав універсал, за яким селянам було заборонено переселятися на нові місця без письмового дозволу поміщиків. Царський уряд його підтвердив 1763 р. З 1667 гетьманська влада примушувала селян, що були в залежності від православних монастирів, шляхти й козацької старшини, до «звиклого послушенства».

³⁷ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. С. 139.

Таблиця 3.

Оплата праці слуг-чоловіків активного віку Полтави.

Вік			Оплата за рік																											Усь- ого
	0	0,6	1	1,2	1,5	1,8	2	2,5	2,8	3	3,2	3,5	4	4,2	4,5	5	5,5	6	6,5	6,6	7	8	9	10	12	15	16	20	50	
15	6	1	2	2	3	1	5	1		3								1												25
16	4		1		1		5	1					2					1												15
17	3						2			4		1	1			2		1												14
18	2		1				5	5		11		3	5			3		1						1						37
19	1												2			2														5
20	3					1	1	3	1	10		6	20		4	11		9		1		1		1	1					73
21																1								2	1					3
22	1									4		1	3		1	4		3									1			18
23													2		2						1									5
24								2		1			1					2				2		1						9
25	2		1				4	2		4		1	6	1	1	10		6	1		3	2		1	1		1	1		48
26													2			2		1												5
27																		1	1											2
28										1								1									1		1	4
30							1			4		2	6		2	7	1	5			5	2	1	3		1				40
32																		1												1
35										3			6		1	1		2				2			1					16
40							1			3	1		8			5		1				1		2						22
44													1																	1
45	1									1			1			1		2			1									7
50	2									2						1		1				1								7
56												1																		1
59										1																				1
60	3				1													1												5
Усь- ого	28	1	5	2	5	2	24	14	1	52	1	15	66	1	11	50	1	40	2	1	10	11	1	11	3	2	2	1	1	364

Пораховано за: [9].

Устимов (20 років) з дружиною малоросіячкою Василисою та однорічним сином працювали за 10 рублів³⁸. Тож із 9 осіб, які в Полтаві отримували більше 10 рублів, 4 виявилися наймитами, що були росіянами на службі в російського купця. По 16 рублів отримували вихідці з Миргородського полку з містечка Сорочинці Ілля Вірченко (25 років) та Григорій Бобущенко (22 років)³⁹. Останній, вірогідно, був родичем власника господарства посполита Родіона Бобущенка.

Загалом, найбільше чоловіків заробляли по 4 рублі (66 осіб), 52 чоловіків мали 3 рублі щорічного доходу, 50 осіб – 5 рублів та по 6 рублів отримували 40 «служителів». Тож більшість чоловіків мали дохід від 3 до 6 рублів (237 осіб; 69,9 % від чоловіків, які отримували винагороду за роботу). Менше 3 рублів заробляли переважно хлопці молодші за 20 років.

Тож перевіримо залежність рівня оплати від віку «работників» за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Для чоловіків-слуг він склав 0,241889295, тобто існував слабкий узаємозв'язок між ознаками, однак трохи вищий ніж для жінок. Загалом, для всіх цієї категорії віку $r=0,212218468$. Тож визначальними явно були інші чинники.

Неодноразово згаданий тут Тимофій Брік акцентує увагу ще на кількох ознаках, які впливали на рівень доходів. Він вважає, що у відповідності до теорії соціального статусу, різні групи слуг-чоловіків та слуг-жінок мали варіацію у своїх заробітках. Слуги-чоловіки козацького походження отримували вищу зарплату, ніж чоловіки-посполиті⁴⁰.

У джерелі зафіксовано 201 слугу-посполита активного віку, у середньому вони отримували 4,02 рублі на рік та 100 осіб козацького походження – середня оплата 4,7 рублів. Тож, справді, слуги козацького походження отримували трохи вищу заробітну плату ніж посполиті, хоча кількісно їх служило вполовину менше. Окрім того, щодо частини слуг походження не вказане або вони взагалі його не знали, як, наприклад, Іван, що служив у дворі бурмиистра Василя Демченка. У джерелі зазначено: «а чей по призванію и откуда уродженець за малолітством не упомянут, 20 летъ, здоровъ»⁴¹. Або вказувалось лише місце походження без соціальної приналежності, як у Івана Андрієнка з м. Охтирки, 25 років⁴². Наймалися Іван за 4 рублі, а Андрієнко за 6 рублів, хоча

⁴⁰ Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>

⁴¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 71.

⁴² Там само. С. 100.

³⁸ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 347.

³⁹ Там само. С. 162.

в обох випадках соціальний стан не вказаний.

Іншу картину спостерігаємо у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка: четверо посполитих (25, 25, 20, 19 років) отримували по 5 рублів, а 30-літній козакий син Мойсей Кравченко з містечка Батурина мав удвічі більше, аж 10 рублів⁴³.

Цікава ситуація склалася у дворі кравця Григорія Кривого. У нього служили посполитий Василь Гончаренко (17 років), козакий син Степан Сегеденко (16 років) та попович Григорій Попенко (15 років), а також дівчина Маря (17 років). Оплата розподілялась наступним чином: Гончаренко мав найбільше – 6 рублів, Сегеденко – 4, попович – 2 рублі «на своєм платій, а пища хозяйская», а дівчина мала 1 руб, їжу та одяг⁴⁴. Тобто з кожним

и черевик три копійки»⁴⁶, а київський житель Тимофій Каленіченко «отпари сапоговъ 10 копійекъ»⁴⁷. У дворі райця Василя Шумила розміщувався цегляний завод. Він наймав Івана Легкія разом з сином Миколою та його родиною (дружина та 6-річний син). Щодо оплати на заводі, вказано: «а работают нанятые оттысячи по 30 копійекъ работнику»⁴⁸. Популярним заняттям у Ніжині було випікання булок і бубликів на продаж. Для цієї роботи наймали служниць у 7 дворах (у цих випадках чітко вказано заняття слуг, хоча, можливо, їх кількість була й більшою, адже схожа сума оплати зустрічається ще в кількох дворах). За цю роботу платили від 1 копійки до 1,25 копійок «от мерки муки»⁴⁹.

Таблиця 4.

Оплата праці слуг активного віку Ніжина.

Вік	Оплата за рік																		Усього
	0	0,1	0,15	1	1,2	1,4	1,5	2	2,4	2,5	3	4	5	6	7	8	10	50	
15	2			1	2		2	1			1								34
16				1	1			1	1		1	1							17
17				1			3	1		1	3	1	4						16
18	1						1				3		2	1					20
19					1			1		1	1		1	1					17
20				1							2	2	5	1		1			23
21								1											1
22			1				1												3
23								1			1								3
24																			2
25		1											1				1		7
26	1							1					1		1				6
27																			3
28								1				1	1				1		7
30													2						14
35																			1
36																			1
38																1			1
39																			2
40	2			1		1									1		1		11
43								1											1
45																			1
50																			1
56																			1
60							1												1
Усього	6	1	1	5	4	1	8	9	1	2	12	5	17	3	2	2	1	2	194

Пораховано за: [11].

роком служби оплата збільшувалася вдвічі, а дівчина традиційно отримувала найменше, незважаючи на вік.

Термін найму та спосіб оплати також могли бути різноманітними. Це яскраво видно на прикладі Ніжина. Там лише 75 осіб (38,65 % від кількості слуг цього віку) наймалися на рік (див. таблицю 4). На півроку наймалися 11 осіб та отримували від 0,35 коп. до 3 рублів. Григорій Різник наймався до купця Івана Тернова за 1 руб. на місяць⁴⁵. Іван Хилда «работает отпари сапоговъ

Найбільші доходи серед слуг у Ніжині отримували прикажчик Іван Черкович⁵⁰ та «сиделец» (застаріла назва: «крамар, який торгує в лавці за дорученням купця»⁵¹) Петро Шешень⁵², які заробляли по 50 рублів. Значну суму – 12 рублів – мав Микита Савін, вік якого не вказано. Він

⁴⁶ Там само. С. 30.⁴⁷ Там само. С. 32.⁴⁸ Там само. С. 118.⁴⁹ Там само, С. 27, 29, 30, 31, 34, 37.⁵⁰ Там само. С. 114.⁵¹ Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. URL: http://endic.ru/enc_sovet/Guljaschie-ljudi-11574.html⁵² Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки). С. 116.⁴³ Там само. С. 116.⁴⁴ Там само. С. 417–418.⁴⁵ Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки). С. 39.

прийшов до Ніжина з російського міста Казані⁵³. Ремісник італієць Кашпор Валле платив слугі 10 рублів, а служниці – 2 рублі⁵⁴. У середньому ніжинські слуги заробляли 3,7 рублів. Найчастіше платили 5 рублів (17 випадків) та 2,5 рублі (12 випадків). Найменша оплата зафіксована у дворі старообрядця Никифора Горсова, який займався шевським ремеслом. Він платив 25-річному Петру Семенову 10 копійок, а 22-річному Івану Макієву – 15 копійок. Шестеро осіб служили за харчі й грошової винагороди не отримували. Щодо значної частини слуг немає жодної інформації про умови найму (62 особи, 32% слуг активного віку).

Європейські дослідження теж вказують на великі відмінності в заробітній платі домашніх слуг, соціальному статусі та умовах праці. Важко чітко визначити фактори, що обумовлюють ці відмінності в оплаті: майстерність та досвід відігравали важливу роль (як передбачає теорія людського капіталу), але особисті характеристики слуги (раса, правовий статус, вік, стать та клас) були також фундаментальними. Великі відмінності в оплаті праці домашніх слуг можна також пояснити індивідуальними рішеннями роботодавців. Ця повна дискреційність суперечить самій ідеї ринку праці, за якою робітники з подібними навичками отримують аналогічну винагороду⁵⁵.

Територіальне походження теж, імовірно, мало значення, адже 142 чоловіків-мігрантів у Полтаві в середньому заробляли 4,89 рублі, а 187 місцевих слуг – 3,79 рублі. Бачимо в джерелі й 68 учнів віком 15-30 років, серед яких і 15-річна дівчина Варвара⁵⁶. Серед учнів було 9 немісцевих – з Охтирського, Лубенського, Миргородського та Ніжинського полків.

Зустрічаємо в документі й інших, досить цікавих персонажей. Наприклад, у дворі полтавського купця Василя Панченка служив Афанасій Бутенко 30 років з Гадяцького полку. Він був послушником Скельського Преображенського монастиря та отримував 5 рублів⁵⁷. У дворі пушкаря Андрія Дублянського зафіксований єдиний випадок, коли дорослий 20-літній син служив з батьком Григорієм Стовпцем. Вони отримували й спільну оплату –

9 рублів⁵⁸. У дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка «во услуженій» був учитель для дітей Степан Могиленко 24 років. Він записаний як посполитий із малоросіян, уродженець Бахмутської провінції. Скільки дітей він навчав, на жаль, у документі не згадується⁵⁹, однак заробляв учитель непогано, аж 8 рублів⁶⁰. А у дворі різника Миколи Лохвара наймався 60-річний Опанас Салогубенко з трьома дітьми – 5, 7, 9 років, за 4 рублі⁶¹. При цьому немає жодних згадок про матір дітей, тож, імовірно, чоловік був вдівцем.

Зустрічаємо в описі й випадки, коли служили родинами. Їх краще розглянути окремо, адже оплата в них зазначалася одна на всіх. Тож у 19 полтавських дворах служили 24 родини. Десять родин склалися з подружньої пари, яка не мала дітей. В одному випадку в одному дворі служило два покоління – батьки й дорослий син з дружиною: родина Василя Радченка наймалася за 4 рублі на чотирьох дорослих осіб⁶². Олексій Гайдабура з дружиною Уляною мали 8 рублів заробітку та були солідного як для слуг віку – 45 і 40 років відповідно⁶³. По 6 рублів мали родини Йосипа Прядки (40 років, дружині 30 років)⁶⁴ та Андрія Гордієнка (40 років, дружині 35 років)⁶⁵. За 5 рублів служили Кузьма та Єфросимія Шерстіок (22 та 20 років)⁶⁶. Тимофій Гончар (20) з дружиною (25 років) заробляли 4 рублі⁶⁷.

Найстаршими були 60-літні Данило й Варвара Кравець, обоє «от старосты дряхль», які були на утриманні у дворі Дмитра Білушенка⁶⁸. Там же мешкала 60-літня вдова із 35-літньою дочкою, яка «на теле имеет неизлечимия раны, дряхла», уже згадуваний учитель Степан Могиленко та 16-літня дівчина Горпина, яка, вірогідно, і займалася до-

⁵³ Там само. С. 116.

⁵⁴ Там само. С. 82.

⁵⁵ Sarasúa C. Were servants paid according to their productivity? Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. P. 524.

⁵⁶ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. С. 322.

⁵⁷ Там само. С. 160.

⁵⁸ Там само. С. 328.

⁵⁹ Дмитро Іванович Білуха мав двох синів Петра та Михайла, які у 1750-х роках навчалися за кордоном, у Шлезії. Тож на час проведення Румянцевського опису 1765-1769 pp. вони були вже за дорослі для домашнього навчання. До того ж, Петро вже з 1759 р. служить разом з батьком та є військовим товаришем Полтавського полку (1759–1767). // Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: «СтиК 59 лос», 2009. – 432 с. с. 37-38 У деякій літературі згадується, що у Дмитра Івановича була ще одна дитина, донька Ольга. Тож, Степан Могиленко міг навчати доньку, або ж внуків бунчукового товариша.

⁶⁰ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. С. 115.

⁶¹ Там само. С. 227.

⁶² Там само. С. 64.

⁶³ Там само. С. 156.

⁶⁴ Там само. С. 88.

⁶⁵ Там само. С. 350.

⁶⁶ Там само. С. 353.

⁶⁷ Там само. С. 190.

⁶⁸ Там само. С. 114.

машнім господарством. Цікаво, якою була мета зібрати у дворі фактично непрацездатних осіб, адже всі мешканці, окрім учителя, знаходились на утриманні й за станом здоров'я не здатні були виконувати обов'язки «служителів».

Семеро родин мали одну дитину переважно 1-2 років. Лише Петро Джуласенко з дружиною виховували 10-річного пасинка та заробляли 4 рублі⁶⁹. Найбільше отримувала родина вже згаданого великоросійського наймита Осипа Устинова з дружиною (обоє 20 років) – 10 рублів⁷⁰. Вони мали однорічного сина Фому. Дарія та Андрій Багалієві теж записані великоросійськими, однак вони були кріпаками, тож грошей за роботу не отримували. Данило Ізюмець (30 років) з дружиною (25 років) та дворічним сином служили за 7 рублів⁷¹. Дмитро Грек «из Греції» (25 років) мав дружину (25 років) та однорічного сина й заробляв 6 рублів⁷². Іван та Катерина Миронченки (30 та 26 років) виховували однорічного сина та 5-річну дівчинку «приїомушь взята на пропитание». За роботу в шинку він отримував 6 рублів «на своемь плати, а пища хозяйская»⁷³.

У родині Данила Руденка був однорічний син Іван, усі разом вони мали 4,5 рублів⁷⁴. У тому ж дворі, що належав полковому писарю Григорію Багінському, мешкала «жена гусарская из Славено Сербій», однак де її чоловік, в документі не вказано. Вона мала 25 років, була сліпа на ліве око й при цьому заробляла 2 рублі. Фактично, лише двоє одружених із 14 слуг, записаних у згаданому дворі, отримували за роботу гроші, інші були на утриманні. Серед них 45-річна вдова, 4 хлопців 12 та 17 років та 5 дівчат віком 5, 14, 15, 18, 20 років⁷⁵. Вони всі були здорові та за віком могли отримувати непогані гроші, тож чому залишалися на службі в господаря, який їм нічого не платив, велике питання. Можемо лише припустити, що з цієї служби вони мали якусь іншу користь, або ж господар не бажав озвучувати оплату всіх слуг і сказав переписувачам, що робітники працюють за харчі й одяг.

Родина Микити Авраменка єдина, де оплата записана окремо для чоловіка й для дружини. Принаймні іншої «женки» Єфросимії, окрім дружини Микити, у дворі не записано. У них була однорічна дочка, як і в ще однієї «женки» Матрони, у якій

було двоє дочок 1 і 2 років. Загалом, усі чотири служниці у дворі отримували по 2 рублі. Микита ж мав 5 рублів заробітку. Тож разом сім'я заробляла 7 рублів⁷⁶.

Родина Шаповалів (чоловік, дружина та 2 дітей 5 і 7 років) заробляла 3 рублі⁷⁷. Однією із найчисельніших серед слуг була родина Кацюків, у яких було троє дочок (20, 6, 3 років), та, як не дивно, вони не отримували оплати взагалі. Або ж їх прізвище пропустили при записі, або вони підпадали під визначення «а прочие все взяте на пропитание»⁷⁸.

У дворі полкового судді Григорія Сахновського наймалися одразу кілька родин. Опанас Кучер з дружиною й двома дочками (6 і 1 р.) заробляли 5 рублів. Микола Слюсар (37) з дружиною (30) та вдовими сестрами (40, 28 років) мали 3,5 рублів усі разом. Григорій Рак (22 років) з матір'ю (52 років, дряхла) отримували 2,5 рублі, а Леонтій Алфетович (47 років), «уроженець полской націй», з дружиною (30) – 7 рублів⁷⁹.

Сім'ями служили й у дворі сотенного отамана Івана Миненка. Павло Лукашенко (30 років) з дружиною (25 років) заробляли 7 рублів. Родина Микита Масличенко (обоє 25-річні) – 5 рублів. Опанас Плосконос (50 років) з дружиною (45 років) мали трьох дітей – 5-річного сина та 2 дочки 18 та 13 років, та всі разом отримували 5 рублів⁸⁰.

Отже, служба була не надто популярна серед подружніх пар. Окрім побутових незручностей, як то відсутність окремого простору, мінусом таких наймів можна назвати порівняно нижчі заробітки. У середньому на 1 особу (включаючи дітей) виходило 1,67 рублів на рік (див. таблицю 5). Звісно, це узагальнена цифра й нам невідомі індивідуальні особливості найму, як, наприклад, чому одна родина з трьома дітьми мала 5 рублів, а інша лише їжу й харчі. Можна припустити, що серед причин – вік дітей, однак в обох родин старшим дочкам було 18 і 20 років. Імовірно, враховувалося, що утримання дітей потребує витрат, які «вираховувалися» із заробітків дорослих членів родини. Хоча тоді не зовсім зрозуміло, чому четверо дорослих здорових осіб родини Слюсарів отримували лише 3,5 рублі або родина Радченків 4 рублів. На жаль, наявні джерела залишають щодо питань оплати праці «служителів» більше запитань, ніж відповідей.

⁶⁹ Там само. С. 155.

⁷⁰ Там само. С. 347.

⁷¹ Там само. С. 117.

⁷² Там само. С. 204.

⁷³ Там само. С. 279.

⁷⁴ Там само. С. 104.

⁷⁵ Там само. С. 104-105.

⁷⁶ Там само. С. 108.

⁷⁷ Там само. С. 60.

⁷⁸ Там само. С. 116-117.

⁷⁹ Там само. С. 200.

⁸⁰ Там само. С. 394.

Польський дослідник Радослав Понят однією з головних переваг служби називає саме ситну їжу. Наприклад, у Відні діти, народжені служницями, мали більшу вагу, ніж ті, чиї матері були робітницями. Це було наслідком кращого харчування під час вагітності, не залежного від сезонних коливань цін. Тож дослідник закликає ставитися з певною обережністю до описів нещастя слуг, хоча вони й належали до груп з найнижчою оплатою праці⁸¹.

кращі доходи, ніж удови і дівки⁸², варто трохи скорегувати. Щодо заміжніх жінок, які служили разом з родинами, не можливо вирахувати їх особистий заробіток. Коли ж говорити про заміжніх, які в джерелі марковані як «женка», то вони й справді отримували найбільше серед жінок – у середньому 2,1 рубль. Удови активного віку мали в середньому 1,54 рублі, а дівки – 1,25.

Вищезгаданий Тимофій Брік також акцентує увагу на тому, що ті жінки, які мали ненульові

Таблиця 5.

Оплата праці родин «служителів» у Полтаві.

Кількість родин	Склад родини	Варіанти оплати, рублів	Кількість випадків	Середня оплата
10	Подружжя без дітей	0 руб.	2	48 руб./20осіб=2,4
		4 руб.	1	
		5 руб.	2	
		6 руб.	2	
		7 руб.	2	
		8 руб.	1	
7	Подружжя+ 1 дитина	4 руб.	1	44,5 /21 =2,12
		4,5 руб.	1	
		6 руб.	2	
		7 руб.	2	
		10 руб.	1	
2	Подружжя+ 2 дитини	3 руб.	1	8/8=1
		5 руб.	1	
2	Подружжя+ 3 дитини	0 руб.	1	5/10=0,5
		5 руб.	1	
3	Інші родичі: дорослий син+матір	2,5 руб.	1	10/10=1
	чоловік+дружина+ 2 сестри чоловіка	3,5 руб.	1	
	чоловік+дружина+ син+дружина сина	4 руб.	1	
Усього: 24 родини	69 осіб			Середня оплата =1,67

Пораховано за: [9].

Найбільші заробітки серед сімей наймитів, як видно з таблиці, мали пари без дітей або пари з 1 дитиною. Примітно, що майже у всіх таких родин діти були віком 1-2 роки, при цьому вони мали досить непогані заробітки. Імовірно, жінки могли бути годувальницями, що дозволяло їм доглядати й за власною дитиною й мати якісь прибутки в сімейний бюджет.

Тож твердження про те, що заміжні жінки мали

доходи й працювали на еліту, мали більш високу заробітну плату⁸³. Справді, згадані вище випадки найбільшої оплати серед слуг стосуються саме господарств еліти, у більшості епізодів козацької старшини та урядовців магістрату. Однак наскільки ця ситуація характерна для міста, розглянемо далі.

Як не дивно, але найвищі зарплати, більше 15 рублів, у Полтаві платили купці й посполиті (див.

⁸¹ Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku: praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 2011. S. 311.

⁸² Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>

⁸³ Там само.

таблицю 6). Майже половина слуг козацької старшини (47,5%) не отримували грошової винагороди за роботу. Серед підданих найбільше (18,92%) теж одержували не грошовий вид компенсації.

Серед духовенства в більшості випадків (47,7%) платили від 1 до 2 рублів, як і в купців (35,11 %), міських урядовців (34,48%), посполитих (28,26 %) та ремісників (21,37 %). Козаки у 25 % випадків теж платили 1-2 рублі, а у 23 % – не платили грошима. Загалом, у місті це була найпоширеніша сума, її отримували 277 осіб (26,43 %). Трохи більше – 290 осіб (27,67 %) не одержували грошової компенсації.

(12,98%). Серед «служителів» купців та ремісників високі зарплати мали близько 10 % (10,11 % у купців та 9,16 % у ремісників) та трохи менше серед слуг міських урядовців (8,16 %). Найменше платили роботодавці із стану духовенства та козацької старшини (2 і 3 % слуг відповідно мали оплату 5 і більше рублів).

Рівень оплати різнився також, залежно від місця розташування двору (див. таблицю 7). У фортеці у більшості випадків платили менше 2 рублів, на форштадті слуги частіше мали більше 3 рублів заробітку. Оплату в межах 2-3 рублів отримували однаково часто (9,37% у фортеці та 9,79%

Таблиця 6.

Оплата «служителів» Полтави, залежно від соціального статусу роботодавця.

Соціальний статус	0	>0 -1	>1 -2	>2 -3	>3 -4	>4 -5	>5 -6	>6 -7	8	9	10	12	15	16	20	50	Усього
духовенство	10	3	21	5	3	1	0	1									44
%*	22,73	6,82	47,73	11,36	6,82	2,27		2,27									4,20**
козаки	41	34	45	12	7	15	14	1	5		2	1					177
%	23,16	19,21	25,42	6,78	3,95	8,47	7,91	0,56	2,82	0,00	1,13	0,56					16,89
козацька старшина	157	23	77	29	20	14	5	1	2		1	1					330
%	47,58	6,97	23,33	8,79	6,06	4,24	1,52	0,30	0,61	0,00	0,30	0,30					31,49
купці	37	21	66	14	22	9	8	3			3	1	2		1	1	188
%	19,68	11,17	35,11	7,45	11,70	4,79	4,26	1,60	0,00	0,00	1,60	0,53	1,06	0,00	0,53	0,53	17,94
міські урядовці	15	2	20	7	5	4	1	1	1		2						58
%	25,86	3,45	34,48	12,07	8,62	6,90	1,72	1,72	1,72	0,00	3,45						5,53
піддані	14	10	7	10	7	13	5	4	2		2						74
%	18,92	13,51	9,46	13,51	9,46	17,57	6,76	5,41	2,70	0,00	2,70						7,06
посполиті	2	11	13	4	9	1	0	1		1	1	1		2			46
%	4,35	23,91	28,26	8,70	19,57	2,17	0,00	2,17	0,00	2,17	2,17	2,17	0,00	4,35			4,39
Ремісник	14	24	28	19	24	10	9	2	1								131
%	10,69	18,32	21,37	14,50	18,32	7,63	6,87	1,53	0,76								12,50
Усього	290	128	277	100	97	67	42	14	11	1	11	4	2	2	1	1	1048

* відсоткова частка обрахована від загального числа слуг у певній соціальній групі (у випадку духовенства від 44).

** відсоткова частка від кількості слуг у місті, щодо яких збереглися відомості про оплату (1048 осіб).

Пораховано за: [9].

Тож оплата в 5 рублів була більше середньої як для чоловіків, так і для жінок. Таку суму й більше заробляли 89 осіб. Це лише 8,49 % від кількості міських слуг, інформація про оплату яких записана в джерелі. Найчастіше суму більшу середньої (5 і >) платили своїм служителям піддані – у 17,57 % випадків. Її отримували й близько 13 % слуг роботодавців-посполитих (13,03%) та козаків

на околиці). Якщо говорити про заробітну плату в 10 і більше рублів, то у фортеці такі випадки частіші – 2,25 % проти 1,63 % на форштадті.

У Полтаві заробітна плата слуг переважно вказана за рік, однак у кількох випадках записані інші варіанти. У дворі Павла Руденка наймалися «понеделно» Клим Охтирський та Антон Шмаро-

Таблиця 7.

Рівень оплати у залежності від розташування двору.

Оплата	Фортеця	% (від 619)	Форштадт	% (від 429)	Усього
0-1	258	41,68	160	37,30	418
>1-2	172	27,79	105	24,48	277
>2-3	58	9,37	42	9,79	100
>3-4	52	8,40	45	10,49	97
>4-5	30	4,85	37	8,62	67
>5-6	18	2,91	24	5,59	42
>6-7	8	1,29	6	1,40	14
8	8	1,29	3	0,70	11
9	1	0,16		0,00	1
10	9	1,45	2	0,47	11
12	3	0,48	1	0,23	4
15		0,00	2	0,47	2
16	2	0,32		0,00	2
20		0,00	1	0,23	1
50		0,00	1	0,23	1
Усього	619	100,00	429	100,00	1048

Пораховано за: [9].

воз⁸⁴. Дівчина Варвара служила в купця Івана Кислотеда «на полгода один рубль»⁸⁵. У більшості випадків разом з грошима слуги отримували їжу та одяг, інколи лише їжу. Хоча були й відступи від стандартного запису. В одному випадку після вказівки про суму говорилося «да сверх того на одну рубашку холстинь» та «пищу имеют хозяйскую», а в іншому – «нанимается погодно в год за два рубли, да холстини на одну рубашку в годъ, да сверх всего того платья и пища хозяйское»⁸⁶. Форма запису «платье и пища хозяйское» вживалася в 647 випадках, «на своем плати, а пища хозяйская» 155 випадків, «пища хазяйская» 5 випадків. Тож, вірогідно, оплата для осіб, які лише харчувалися за рахунок наймача, була вищою, ніж якщо слугу забезпечували ї їжею, й одягом. Щоб це перевірити, вирахуємо середню заробітну плату для обох варіантів. Серед слуг, які мали ї їжу, і одяг середні заробітки становили 2,48, а для осіб, які забезпечували себе одягом самостійно – 4,87 рублів на рік (серед них лише 6 жінок).

Зважаючи на те, що слуги отримували грошову заробітну плату, скоріше за все, лише раз на рік, або по завершенню терміну служби, вони, мали набагато більшу здатність економити, ніж інші робітники. Могли навіть позичати гроші своїм

сім'ям чи навіть господарям⁸⁷.

Європейські дослідники зауважують, що платня слуг – одне з питань, аналіз яких становить особливі проблеми. Збережені джерела дозволяють зафіксувати лише деякі аспекти цього питання, але висновки, зроблені на їх основі, повинні бути піддані кільком застереженням. Перш за все, значна частина винагороди, отриманої слугами, не мала грошового характеру. Основні статті кожного бюджету домогосподарств, такі як витрати на харчування, одяг та житло, несли безпосередньо роботодавці. Це також перешкоджає змістовному зіставленню їх доходів із зарплатою інших соціальних груп, подібних до них. Інші робітники витрачали більшу частину своїх прибутків на утримання власного домогосподарства, «служителі», певною мірою, були звільнені від таких витрат. Наприклад, у Лондоні XVIII ст. платня служниць становила лише 1/8 від зарплати поденного працівника. Однак якщо додати витрати на життя, покриті роботодавцями (на харчування та житло), виявиться, що середня зарплата покоївки відповідала 2/3 доходу працівника⁸⁸.

На українському матеріалі, звісно, такі підрахунки не проводилися, однак у Польщі віднайшли цікавий розрахунок витрат на оплату праці слуг.

⁸⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. С. 146.

⁸⁵ Там само. С. 48.

⁸⁶ Там само. С. 49.

⁸⁷ Sarasúa C. Were servants paid according to their productivity? P. 532.

⁸⁸ Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku. S. 310.

У газетній публікації 1885 р., адресованій молодим господарям, повідомлялося, що річна грошова зарплата слуги, який працює в місті, зазвичай, становить від 40 до 48 рублів. Однак ця сума складала лише частину витрат. Найважливішим серед них було харчування. За словами автора, воно становило близько 90 рублів на рік, що вдвічі більше, ніж сама зарплата. Надзвичайно цікаво як саме автор пропонував харчувати слуг. Тож серед продуктів були: м'ясо, 200 фунтів; сало, 24 фунтів на рік; хліб, фунт на день; булочки, 2 в день; сніданок, чай і молоко; цукор, 30 фунтів на рік; овочі та додаткові товари. Автор публікації також враховувала світло та паливо для прання, а також додаткові витрати. Разом на рік утримання слуги складало 105, 20 рублів⁸⁹. Звісно, порівнювати ціни різних країн не доцільно, однак сама

різниця у 2-2,5 рази між заробітною платою та витратами на харчування та утримання вражає. А якщо додати ще й видатки на одяг, а, інколи, ще й на лікування чи якісь інші непередбачувані випадки, то справа утримання слуг виглядає досить недешевою. Для порівняння, у Норвегії XVIII ст. немонетарні компоненти винагороди слуг склали, приблизно, три чверті загальної заробітної плати⁹⁰.

Тож, скоріше за все, ситуація в кожному дворі була унікальною, а оплата залежала від сукупності всіх розглянутих вище чинників: матеріального й соціального становища роботодавця, його професійного заняття, а також від віку слуг, їх соціального та територіального походження, сімейного статусу, досвіду та особистих якостей.

⁸⁹ Там же. С. 311.

⁹⁰ Sarasúa C. Were servants paid according to their productivity? P. 525.

References

- Bezsmertna Yu. Life-cycle servants: kharakterystyka poniattia ta vidpovidnist realiiam Hetmanshchyny 60-kh – 70-kh rr. XVIII st. Eminak. 2017. №1. S. 28-33.
- Bezsmertna Yu. S. «Sluzhyteli» y «rabotniki» v oblikovykh dzherelakh Hetmanshchyny XVIII st.: problema terminologii. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu (NP IF ZNU). 2015. № 44, tom 1. S. 52-56.
- Bezsmertna Yu. Sluzhyteli v domohospodarstvakh meshkantsiv Poltav y 60-70-kh rokakh XVIII st. Kraieznavstvo. 2019. № 3. S. 80-92.
- Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia. M.: Sovetskaia entsyklopedyia 1969—1978. URL: http://endic.ru/enc_sovet/Guljaschie-ljudi-11574.html
- Borodenko O.A. Naimani robitnyky silskoho sotsiumu Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII stolittia (istoryko-demografichnyi aspekt na prykladi sil Poltavskoho polku). Ystoryia /1. Otechestvennye nauky. URL: http://www.rusnauka.com/32_PRNT_2013/Istoria/1_148887.doc.htm
- Brik T. Dokhody sluh v Hetmanshchyni: test teorii liudskoho kapitalu ta sotsialnoho statusu na prykladi mista Poltava. Historians.in.ua. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>
- Voloshyn Yu. «Sluzhyteli» i «rabotnyky» v domohospodarstvakh meshkantsiv mista Poltav druhoi polovyny XVIII st. Patrimonium. Studii z rannomodernoï istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy XVI-XVIII st. Kyiv - Krakiv: LAURUS - Historia Iagiellonica, 2015. S. 391-402.
- Voloshyn Yu. Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltav druhoi polovyny XVIII st. Kyiv: K.I.S, 2016. 356 s.
- Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765-1769 rr. / uporiad., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna. K.: Nash chas, 2012. 576 s.
- Neselovskiy O. Naimyty ta naimychky na Podilliu v XVIII st. (Materialy do istorii ekonomiky Podillia). Zapysky Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity. 1927. № 2. S. 1 – 38.
- Nizhynska starovyna. Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy №2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky): Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. Vypusk 7 (10) / Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK. K., 2008. 212 s.
- Serdiuk I. Dytiacha pratsia. Malenkyi doroslyi: Dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S., 2018. S. 299-340.
- Serdiuk I. Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava: ASMI, 2011. 304 s.

Brik T. Income and occupational inequalities in Premodern Ukraine: Cossacks, Peasants, and Unmarried girls. Forum for Ukrainian Studies. URL: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofii-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.

Holmes J. Domestic service in Yorkshire 1650-1780. University of York, 1989. 380 r.

Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku: praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kukło. Białystok, 2011. 387 s.

Sarasúa C. Were servants paid according to their productivity? Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. 589 r.

Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760-1770s. Journal of Family History. 2017. № 42, 4 (October). rr. 369-380.